

Major Ágnes*

EGY BEFEJEZETLEN MELODRÁMA UTÓÉLETE

– Csáth Géza és Fodor Tamás *Zách Klárája* –

Hermeneutikai közhely, hogy egy mű vagy életmű jelentéséhez hatástörténete is hozzátartozik. Az irodalomtörténeti munkák mégis gyakran megfélekednek a művek utóéletéről, vagy legjobb esetben is csupán kis színes függelékként említik meg egy-egy mű értelmezéseinek változásait, kritikai megközelítésekben, iskolai dolgozatokban, tankönyvekben, feldolgozásokban és a kulturális-szakmai közbeszédben való megjelenésük alakulását. Csáth Géza életművének értelmezésekor azonban aligha tekinthetünk el a hatástörténet vizsgálatától. Csáth saját korában egyike volt a századfordulós művészi-zsurnalisztikus kultúra ködlovagjainak, életművéről egészen a hatvanas évekig kevesen gondolták, hogy egykor majd irodalomtörténeti szintézisek és tankönyvek lapjaira kerül.¹ A Csáth-oeuvre irodalomtörténeti tényné válása maga is atipikus hatástörténeti folyamat eredménye. Ennél is fontosabb azonban, hogy az olvasás és az irodalom szubkultúrává válása közepette Csáth szövegei azon kevés számú múltbeli alkotások közé tartoznak, melyekhez élő kapcsolat fűzi a tágabb olvasóközönséget, melyeket nem csupán az irodalomtörténeti szakma művelői olvasnak. Miből lehet ezt tudni? A recepciótörténeti vizsgálatok nem képesek közvetlenül hozzáférni az olvasóközönség képzetéhez, egyáltalán már az is csupán hipotézis, hogy egységesnek tételezzük egy korszak elgondolását valamely művésztől vagy konkrét alkotásról. Az utóélet vizsgálata mégsem lehetetlen, mert a mű jelentéseinek aktualizálása mégiscsak megfigyelhető újabb művekben, értelmezésekben, sőt a kulturális élet vagy akár a közélet intézményes gyakorlataiban. Csáth életművének tovább élése különösen látványos példája e folyamatnak. Műveinek képzeletvilága, önéletrajzi szövegeinek tematikája, egyszerre szikár és szenvedélyes írásmódja, kalandos és tragikus élettörténete a hetvenes évektől kezdve számos művészt és bölcsészt ihletett meg. Az ilyen értelemben vett Csáth-recepció egyik fontos állomása Csáth *Zách Klára* című művéhez köthető, melynek aktualitását és rejtett municióját az alternatív színházi szcénában alkotó Fodor Tamás fedezte fel a kilencvenes években.

Ha a Zách Klára nevet, illetve műcímet halljuk, először feltehetően Arany János balladájára, esetleg a *Képes krónika* történetére asszociálunk, ám valószínűtlen, hogy Csáth Géza eszünkbe jutna. Ennek több oka is lehet: Csáthnak a témát feldolgozó,

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. A tanulmány az NKFIH – OTKA K 131764 projektjének keretében készült.

¹ A kevesek közé tartozott viszont Kosztolányi. Nekrológiájában írja Csáthról: „Nyugodtabb korban biztosan visszatérnek még reá az irodalom történései.” Kosztolányi Dezső, „Csáth Géza betegségéről és haláláról”, *Nyugat* 12, 16–17. sz. (1919): 1105–1109, 1108.

egyfelvonásos, tíz jelenetből álló melodramája ugyanis évtizedekig lappangott kéziratban, s bár a librettó előkerült a hatvanas években, majd 1977-ben Dér Zoltán beválogatta az *Ismeretlen házban* első, Csáth-novellákat, -drámákat és -jeleneteket összegyűjtő kötetébe, a zenei részek hiánya miatt később sem állították színpadra a művet. A mind ezekből következő, feltételezhető recepciós hiánynak ellentmondani látszik, hogy a darabnak egy egészen kivételes hatástörténeti mozzanata van: Csáth *Zách Kláráját* ugyanis Fodor Tamás értelmezte újra tragikomédia formájában 1996-ban, a szövegkönyvet pedig Szajbély Mihály az ugyanebben az évben megjelent, Csáth színpadi munkáit közreadó kötetbe is beválogatta,² mely gesztussal Fodor munkáját közvetlenül a Csáth-szövegüniverzumhoz kapcsolta. Fodor azonban nem csupán adaptálta Csáth melodramáját: megoldásának különlegessége az, hogy számos Csáth-novellából vett idézetet illesztett színpadi művének szövegébe. Dolgozatomban a csáthi hiper-, illetve hipotextust, valamint Fodor jelöletlen és legtöbbször (kismértékben) átalakított Csáth-idézeteket is felhasználó tragikomédia-szövegét vizsgálom meg.

A Zách Klára-történet alapjául szolgáló, a Károly Róbert ellen 1330-ban Zách Felicián által elkövetett merényletről való ismereteink elsődleges forrása a *Képes krónika*.³ Eszerint Zách Felicián, aki először Csák Máté, majd később a király híve volt, egy nap kardot rántva rátámad Károly Róbertre, feleségére, Erzsébetre, valamint két fiukra, Lajosra és Endrere Visegrádon, a királyi udvarban. A merénylet kudarcba fullad, azonban a támadó az uralkodó kezét könnyebben, míg a királynéét súlyosan megsebesíti: négy ujját levágja. Miután Feliciánt lefogják és halálra verik az udvari vitézek, a király elrendeli, hogy levágott fejét és testrészeit elrettentésként küldjék az ország különböző pontjaira, illetve gyermekeit különös kegyetlenséggel végezzék ki. Az udvarban lévő kisebbik, „gyönyörű szűz leánya”, Klára orrát és ajkát elmetélik, nyolc ujját levágják, valamint több városban lóhoz kötve hurcolják végig, miközben azt kell kiáltoznia: „Így lakoljon, aki hűtlen a királyhoz!” Felicián nagyobbik, Sebe nevű lányát lefejezik, fiait pedig egy szigetre száműzik. A *Képes krónika* nem említi többet Kláráról, s nem szól arról sem, Felicián miért támadt az uralkodóra.

Történetírásunk egyik ősforrása tehát szót sem ejt a merénylet állítólagos motivációjáról, melyet a későbbi, az eseményeket feldolgozó művek sugallnak, miszerint Zách a lánya megbecstelenítését akarja megbosszulni, ugyanakkor egy olasz krónika visszaemlékezéseiben arról ír, hogy a királyné öccse, Kázmér herceg – a királyné közbenjárásával – elcsábítja és meggyalázza Klárát, apja pedig ezt akarja megtorolni.⁴ Az utókor is ezt a lehetséges indokot tartotta valószínűnek: a 19. században számos műfaj számos alkotóját ihlette meg a király ellen támadó bosszúszomjas apa története. A legismertebb ezek közül Arany János balladája (1855), de Jókai Mór is szól

² CSÁTH Géza, „Zách Klára”, in CSÁTH Géza, *Az életet nem lehet becsapni: Összegyűjtött színpadi művek*, szerk., kiad. SZAJBÉLY Mihály, 137–162 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1996).

³ KÁLTI Márk, „Felicián megsebzti Erzsébet királyné úrasszonyt”, in KÁLTI Márk, *Képes krónika*, Monumenta Hungarica 3, 209–212 (Budapest: Helikon Kiadó, 1959).

⁴ ALMÁSI Tibor, „Zách Felicián ítéletle vele”, *Aetas* 15, 1–2. sz. (2000): 191–197, 191.

róla *A magyar nemzet története regényes rajzokban* (1860) című munkájában. A legtöbb mű színpadra íródott: Kisfaludy Károly, Kuthy Lajos, Vahot Imre, Szigligeti Ede, Tóth Kálmán, Bajza Jenő és Abonyi Árpád is adaptálta a Záchok kiirtásának tragédiáját,⁵ Langer Viktor pedig operát írt belőle.⁶ A történet azonban nemcsak a (dráma)-irodalom, hanem a képzőművészet kedvelt témájává is vált: Orlai Petrich Soma, Madarász Viktor, majd később Körösfői-Kriesch Aladár olajfestményeken örökítették meg az esemény jeleneteit.⁷

Csáthot már egészen fiatalon foglalkoztatta a Zách Klára-történet megzenésítésének (majd színpadra állításának) gondolata: 1902. november 17-i naplóbejegyzésében írja, hogy nyolc versszakot lekottázott Arany *Zách Klárájához*⁸ – ebből világhossá válik, hogy Csáth elsődleges forrása Arany balladája volt. 1907-ben aztán újra előkerül a téma, s Csáth naplóbejegyzése szerint elkészült a munkával,⁹ ám három évvel később, 1910 márciusában már ezt írja: „Belekezdtem Zách Klárába és három első jelenet már csaknem készen van”.¹⁰ Nem tudjuk, mi az oka az ellentmondásnak, valószínűsíthető, hogy elsőként a zenés feldolgozással próbálkozott, aztán 1907-es bejegyzése a novellaforma felé fordulásától árulkodik, s csak ezután tért vissza újra a zenés színpadra állítás gondolatához. Annyi biztos, hogy Csáth 1907-ben írja meg a *Régi levél* című novelláját, mely ezt a témát dolgozza fel egy rövid, levél formájú elbeszélésben. Ebben az évben azonban egy másik esemény is a Zách-téma felé irányíthatta Csáth figyelmét. Lányi Ernő ugyanis *Zách Klára* címmel írt melodramát Arany balladája, majd a művet Szabadkán adták elő, az előadásról pedig Csáth a *Budapesti Napló* 1907. június 15-i számának hasábjain jelentette meg méltatását:

Apró motívumokból épül fel, amelyek nagyon jellemzőek, magyarok, s modernségükben meglepőek. Kázmér vágyakozásának motívuma, a templom jelenet (középkorias orgona-stílusban), a lányokat jellemző édes dallam, a két-

⁵ Kisfaludy Károly: *Zách Klára* (1812); Kuthy Lajos: *Első Károly és kora* (1840); Vahot Imre: *Zách nemzetség* (1841); Szigligeti Ede: *Zách unokái* (1846); Tóth Kálmán: *Az utolsó Zách* (1857); Bajza Jenő: *Zách Felicián* (1864); Abonyi Árpád: *A Zách-család* (1895).

⁶ Langer Viktor: *Zách Klára* (1870).

⁷ Orlai Petrich Soma: *Zách Felicián* (1860); Madarász Viktor: *Zách Felicián* (1858); Körösfői-Kriesch Aladár: *Zách Klára története I–II* (1911).

⁸ Csáth Géza, „*Méla akkord: hínak lábat mosni*”: *Naplófeljegyzések 1897–1904*, szerk., kiad. MOLNÁR Eszter Edina és SZAJBÉLY Mihály (Budapest: Magvető Könyvkiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2013), 381.

⁹ 1907. május 31-i feljegyzésében írja: „Megkezdtem *Zách Klárát*. Az írás jól halad.” Másnap, június 1-jén számol be arról, hogy befejezte a munkát. A gyors befejezés és a megírás éve arra enged következtetni, hogy ez esetben a *Régi levél* című novelláról van szó, melyre Csáth ekkor még *Zách Klára* címen hivatkozik. Ifj. BRENNER József (Csáth Géza), *Napló (1906–1911)*, szerk. BESZÉDES Valéria, *Életjel könyvek 122* (Szabadka: Szabadegyetem, 2007), 122, kiemelés az eredetiben.

¹⁰ Uo., 150.

ségbeesés motívuma mind drámai erejűek. Az egész munka a megcsinálásában nemes, finom. Zichy Mihály illusztrálta Arany balladáit, Lányinak a zenében kellene elvégezni ugyanezt!¹¹

A fentiek alapján kirajzolódik, hogy a téma éveken keresztül, egyre intenzívebben foglalkoztatta Csáthot. Talán idegennek hathat, hogy Csáth egy történelmi narratívát választ alapul: az életmű darabjain végigtekintve alig találunk hasonló alkotást.¹² Ugyanakkor – ha nem is az autentikus, de a 19. században kedvelt s az Arany által balladaformában közvetített – történet számos olyan elemet tartalmaz (vagy legalábbis burkoltan a történet része), amely felkelthette Csáth érdeklődését: ilyen például a bűn és bűnhődés kérdése, a bimbózó szexuális vágyaik elfojtásával küzdő, de erre mégis képtelen szereplők vívódása, a szexuális együttlétet követő szégyenérzet, a hirtelen, ösztönszerű gyilkos indulat megjelenése, valamint a véres és kegyetlen kivégzés is. Csáth pedig a saját jellemző írásjegyeivel egészíti ki és ruházza fel, ha úgy tetszik, saját képére igazítja a narratívát: a szüzsé alapjait megtartva jellegzetes csáthi történetté formálja azt. A következőkben igyekszem bemutatni, hogyan lesz Csáth *Zách Klárája* valóban „Csáthé”: melyek azok a már általa beillesztett elemek, amelyekkel kiegészíti az alaptörténetet.

Csáth – ahogy fentebb említettem – nem a melodrázában meséli el először a Zách család elpusztításának kegyetlen történetét, ugyanis a *Délutáni álmom* novelláskötetben megjelent, 1907-ben írt *Régi levél* című novelláját dolgozza át színpadi művé. A novella – ahogyan azt címe is jelöli – levél formájú, amelyben a névtelen levélíró, a királyi udvarban szolgáló ajtónálló számol be bátyjának a Visegrádon történt véres eseményről. Az elbeszélésben egy, a történeteken kívülhelyezkedő, azokat nem befolyásoló, de a közelben szemlélődő narrátor mintegy első kézből, személyes véleményt is megfogalmazva tudósít:

gondoltam, de többször is, hogy [Klára] idővel szégyenbe fog kerülni. Ő ugyanis két varkocsba szokta fonni a haját, és ahogy hátul a nyakánál elválasztotta, sok látszott a meztelen, fehér bőréből, ahol már csak gyenge pihék maradtak meg a hajból. Ez a hely olyan szokatlanul ingerlő volt, és annyira különbözött minden más leányokétól (pedig az udvari leányok legnagyobb része ugyanígy fésülködik), hogy a Király rajta feledé a szemét; nemkülönben Franciscus atya, az udvari gyóntató.¹³

¹¹ CSÁTH Géza, „Érdekes új kották”, in CSÁTH Géza, *A muzsika mesekertje: Összegyűjtött írások a zenéről*, szerk., kiad. SZAJBÉLY Mihály, 212 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2000), 212.

¹² Ez alól egyedül a *Schmith mézeskalácsos képezhet* kivételt.

¹³ CSÁTH Géza, „Régi levél”, in CSÁTH Géza, *Mesék, amelyek rosszul végződnek: Összegyűjtött novellák*, szerk., kiad. SZAJBÉLY Mihály, 155–158 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2006), 157.

A levélíró szerint tehát Klára erős vonzereje még a befolyásos, nagy hatalmú, szilárd erkölcsű férfiakat sem hagyta hidegen, soraiból pedig az ítélkezés hangja is kiolvasható, mely Klára megjelenését hallgatólagosan kacérnak és provokatívnak állítja be. Az ajtónálló értelmezésében a lány nyakának „gyenge pihéi”, és azok szexuálisan ingerlő hatása lesz az, ami megpecsételi Klára sorsát, s ez Fodor darabjában is hangsúlyos elemmé válik, olyannyira, hogy az egyik jelenet a *Pihék* címet viseli a tragikomédiában.

Csáth a novella megírása után (Lányi Ernőhöz hasonlóan) a zenében látta meg a történet hiteles bemutatásának kulcsát. Erről árulkodik egyik szerzői utasítása is: „Tűrhetetlen feszült hangulat. Az eltávozott herceg érzései mintegy ottmaradnak a színpadon – a zenekarban – és elalélt csömört, fejét vesztett kétségbeesést terjesztenek.”¹⁴ Bár a zenére vonatkozó instrukciók fennmaradtak, a zenei részek végül nem készültek el, így Csáth Zách-történetre vonatkozó elképzeléseinek rekonstruálásakor csak a szövegekre támaszkodhatunk.

A melodrám keretes szerkezetű alkotás, ami a Csáth-életmű fontos poétikai jegye: novellisztikájának darabjain végigtekintve a keretes szerkezetű művek feltűnő elszaporodásának tendenciája figyelhető meg az 1912-es évtől kezdve, de a korábbi években is előszeretettel alkalmazta a keretes megoldást.¹⁵ A darab első megszólaló szereplője a Mária nevű udvarhölgy, aki – a szerzői instrukció szerint – hívón kiáltja Klára nevét, melyet a darab zárásában már Kázmér, a tragédia voltaképpeni katalizátora suttog el, ezzel keretbe foglalva a történeteket. Ugyan Kázmér tettei valóban a tragikus végkifejlet felé terelik az eseményeket, mégsem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy egyben erőszaktevő is lenne: bár a királynő olvasóját kereső Klára eleinte megpróbál ellenállni a neki szerelmet valló Kázmérnak, végül mégis aléltan adja meg magát az őt ostromló hercegnek.

Csáth több új szereplőt is beilleszt a történetbe, közülük szempontunkból a leglényegesebb alighanem Kornelius, az udvari orvos, aki a folyton betegeskedő és szenvedő Kázmért gyógyfürdővel, főzetekkel, valamint gyomorerősítő cseppekkel igyekszik meggyógyítani. Csáth munkáiban számtalanszor jelenik meg az orvosi nézőpont: gyakorló pszichiáterként, illetve orvosként sűrűn alkalmazza műveiben az orvostematikát, valamint több novellájában is megjelenik az orvos-beteg párbeszéd. A színpadi dialógusokban Csáth továbbá élesen szembeállítja a keresztény vallás tanításait a testi vágyak elsőségét hirdető, életigenlő és élvezetközpontú felfogással. A különböző nézőpontok ütköztetése szintén tipikus csáthi vonás. Az Ovidius *Ars amandiját* olvasó Kázmért az uralkodó gyermekeinek nevelője, Gyulafy figyelmezteti a könyv erkölcsi szempontból kérdéses tartalmára, melynek „olvasása ártalmas

¹⁴ CSÁTH, „Zách Klára”, 157. A melodrám zenei kísérete végül nem készült el, következésképp be sem mutatták a darabot, csupán a szöveges, hangjegyek nélküli kézirat maradt fenn. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában a 457/37-es Fond alatt található a darab gépirata, mely kézírásos javításokat és egy színpadképtervet tartalmaz.

¹⁵ A keretes elbeszélések ráadásul kiemelt fontosságúak az életműben. Erről részletesen lásd SZAJBÉLY Mihály, *Csáth Géza élete és munkái: Régimódi monográfia* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2019), 405.

és lelket mérgező”, a gyónásjelenetben pedig voltaképpen testet ölt a freudi lélektanból ismert felettes én és ösztönén: Klára titkos szexuális fantáziáiról és buja álmairól vall Franciscus atyának, aki néhány imádság ellenében feloldozza bűnei alól a lányt.

*

Fodor Tamás Csáth melodramáját egy tizenkét jelenetből és egy utójátékból álló, egyfelvonásos tragikomédiává alakította. A darabot Fodor rendezésében a Stúdió K. társulata állította színpadra 1996-ban, s a produkció az 1995–1996-os színházi évadban elnyerte a Színkritikusok Díját a legjobb alternatív előadás kategóriájában. Az előadásról audiovizuális források is elérhetőek.¹⁶ A Szabadkai Népszínház 1999-ben Hernyák Zoltán rendezésében szintén bemutatta a darabot, a bemutatóról készült felvételt az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet őrzi.¹⁷

Az alcím (*Tragikomédia nemzeti nagylétünkől*) kijelöli azt az elbeszélői pozíciót, amely a cselekmény bemutatásakor hangsúlyossá válik. A „nemzeti nagylétünk” megjelölés Kisfaludy Károly *Mohácsára* utal,¹⁸ s azzal erősen ironizáló intertextuális kapcsolatba lép, melyet a történelmi pátoszt erősen megkérdőjelező műfaji kód is megerősít.¹⁹ Fodornál egy krónikás összegzése foglalja keretbe a történeteket, megmarad tehát a Csáth írásművészetére jellemző keretes szerkezet, s a szenttelen és objektív csáthi narrátor szerepét betöltő krónikás megjelenése az esztétikai-poétikai mintakövetés szándékát jelzi. Fodor ezt azonban nem csupán a szerkezet alkalmazásával (s magával az adaptáció aktusával) éri el: a legismertebb Csáth-novellák egyes szöveghelyeit ugyanis jelöletlenül, legtöbbször átalakítva illeszti a drámaszövegbe. Ezeket bizonyos esetekben nem ugyanolyan, sőt nem is hasonló kontextusban helyezi el, ugyanakkor a csáthi vendégszövegek minden esetben a darab lélektani motivációit hivatottak árnyalni, melyek lényegében „hitelesítik a színpadi történéseket.”²⁰

A továbbiakban két rövid példán keresztül Fodor idézéstechnikájának jellegzeteségeit, a szövegek átalakításának és új kontextusba helyezésének módját illusztrálom. Úgy gondolom, az összes csáthi szöveghelyre mutató utalás felsorakoztatása nehézkessé tenné a gondolatmenet követését, ugyanakkor áttekintésük mégis izgalmas belátásokat hozhat, ezért a további példákat, azaz Fodornak a Csáth-szövegekből átemelt és átalakított textusait, valamint a csáthi hipotextusokat táblázatokba rendezve a tanulmány függelékében közlöm.

¹⁶ Köszönöm Fodor Tamásnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta az előadásról készült animált felvételt. A videófelvétel már a rendező YouTube-csatornáján is megtekinthető.

¹⁷ OSZMI Audiovizuális Tár, 2066. Az előadásról Gerold László írt részletes elemzést: GEROLD László, „Zavarba ejtő megoldások: Csáth Géza – Fodor Tamás – Hernyák György: *Zách Klára*”, *Critikai Lapok* 9, 2. sz. (2000): 14–15.

¹⁸ „Hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtvá köszöntlek, / Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács!”

¹⁹ GEROLD, „Zavarba ejtő megoldások...”, 14.

²⁰ SZAJBÉLY Mihály, „Tragikomédia nemzeti nagylétünkől, avagy Csáth esete a budapesti Stúdió K-val”, *Üzenet* 26 (1996): 462–467, 465.

Az első szöveghely a nyitó, időrendjét tekintve viszont az utolsó jelenetben olvasható. Rozi és Mihály, az udvari szolgák Zách Felicián holttestét mosdatják, amikor is Rozi, a király feltétlen híveként – kihasználva a helyzetet – véleményt nyilvánít a már halott merénylőről:

ROZI: Mihály. Álljunk meg egy kicsit. Akarok valamit. [...]

MIHÁLY: Mi a csuda jött rád?

ROZI: Most, hogy így fel van öltöztetve. Most már megint Zách Felicián (*arcul köpi*). Alkalom volt.

[...]

ROZI: Csak egyszer még. [...] Ha ezt nem tettem volna meg, egész életemben bántam volna.²¹

A szövegrészlet a *Trepov a boncolóasztalon* című Csáth-novella pofozásjelenetét, ezzel együtt pedig a halottgyalázás tabuját tematizáló szöveghelyet idézi fel:

– Várj, Nikoláj bácsi, akarok valamit.

– Mit akarsz, te?

– Mindjárt meglátod.

Vanja lábujjhegyen körbejárta a szobát, kinézett a boncolóterembe is. Végre a holttesthez lépett, hirtelen fölemelte a kezét, és háromszor erősen arculvágta. A pofonok után némán egymásra nézett a két ember.

– Ezt azért tettem – mondta Vanja –, mert aljasság lett volna, ha ezt a pimaszt, ezt a rablógyilkost, akinél aljassabb ember még nem rohadt el a földben, nem gyaláztam volna meg. Alkalom volt!...

[...] – Várj csak egy kicsit – tartóztatta a másik –, csak még egyszer!

Újra nekihuzakodott. És még egy utolsó csattanós pofont mért a holttest arcára. [...] Kis idő múlva megszólalt Vanja:

– Tudod, Nikoláj bácsi, ha ezt most meg nem teszem, akkor egész életemben bánkódtam volna rajta.²²

Mindkét passzus esetében kisemberek véleménynyilvánításának lehetünk tanúi: azokénak, akiknek a történes idejében nincs beleszólása az események menetébe. Rozi Feliciánnak az uralkodó elleni lázadásáért, a novellabeli Vanja pedig az ember-tömegek haláláért felelőssé tehető Trepov tetteiért követel elégtételt. Cselekedetüknek azonban nincs valódi tétje, csupán önáltató módon utánozzák az igazságtétel gesztusait. Egy, a rendezővel készült interjúból kiderül, hogy Fodort leginkább az alárendelt társadalmi pozícióból, alsó perspektívából történő szemlélődés bemutatása

²¹ FODOR Tamás, „Zách Klára: Tragikomédia nemzeti nagylétünkéből”, in CsÁTH, *Az életet nem lehet becsapni...*, 271–296, 276.

²² CsÁTH Géza, „Trepov a boncolóasztalon”, in CsÁTH, *Mesék, amelyek...*, 386–388, 387–388.

foglalkoztatta tragikomédiájának megírása során.²³ A *Trepovból* áttemelt megrázó jelenetet azért is volt érdemes az előadás elejére tűzni (s ezzel megtörni a kronologikus történetmesélés rendjét), mert így az udvari szolgák által felelősnek tartott Felicián szerepe abból a szempontból kap kiemelt jelentőséget, hogy a történet előrehaladása közben újra és újra feltehető a kérdés, vajon valóban ő okolható-e a tragikus események alakulásáért.

Szintén Rozi és Mihály a központi szereplője a következő jelenetnek, mely a *Fekete csönd*ből áttemelt néhány mondat átalakításával jött létre. Mihály és Rozi a konyhai jelenetben, halpucolás közben a féltékenység motiválta helyzet okán lesznek egymáséi, így Fodor értelmezésében a novellabeli szöveghely Mihály erotikus töltetű monológjává válik:

Fölgyújtom az apád házát, ne félj, amikor az a rongy leánya benn alszik a szobájában, hófehér párnák között. A melle lassan emelkedik fel-le. Aztán belekap az ágyába a tűz. Az én tüzem. Tüzes ágyban ébred föl. És a fehér lábát sötétbarnára csókolja a piros tűz. És kopasz lesz a feje is, mert a haja elég. Kopasz! Hallod, kopasz? Az ispán gyönyörű barna lánya csúf lesz: kopasz.²⁴

Ezzel szemben a *Fekete csönd* című novellában olvasható eredeti passzus voltaképpen nem más, mint egy megbomlott elme delirálása:

Fölgyújtottam az ispán házát, mert a lánya benn alszik a szobában, hófehér ágyban. A melle lassan emelkedik fel-le. Azután belekap az ágyába a tűz. Az én tüzem. Tüzes ágyban ébred föl. És a fehér lábát sötétbarnára csókolja a piros tűz. És kopasz lesz a feje is, mert a haja elég. Kopasz! Hallod, kopasz! Az ispán gyönyörű szőke lánya kopasz lesz.²⁵

A szöveghely majdnem szó szerinti áttemelését nyilvánvalóan a hasonló pszichikai állapot motiválja: a józan ítélőképesség elvesztése, a vad és állatias ösztönök előtérzése ebben az értelemben éppúgy sajátja a gyújtogatásnak és szándékos károkozásnak, mint a féktelen szexualitás megélésének.

Ha a Fodor-féle előadás recepciója felé fordulunk, érdemes megidézni egy kritikus reflexiót. „Fodor Tamás a balladatémából analitikus drámát csinált. Nem bűnösök és ártatlanok, jók és gonoszak között zajlik a példázatos történet, hanem

²³ „[Csáth Zách Klárájának] megértésében komoly segítséget jelentett, hogy Csáth maga írt egy novellát, és ebben az ajtónálló szemszögéből láttatja a Zách Klárát és apját legyilkoló király működését. Az akkor bemutatott változatunk is két halottmosó dialógójával kezdődött. Izgatott, hogyan lehet alsó gépállásból végigélni a történeteket.” BÓTA GÁBOR, „Alulnézet” [interjú Fodor Tamással], *Pesti Műsor*, 10. sz. (2014), hozzáférés: 2020.08.11, <https://www.pestimusor.hu/index.php?sect=szinhaz&alsect=cikk&id=7252>.

²⁴ FODOR, „Zách Klára...”, 289.

²⁵ CSÁTH Géza, „Fekete csönd”, in CSÁTH, *Mesék, amelyek...*, 11–14, 12.

ember találkozik emberrel, ami ugye épp eléggé baljós dolog” – írja a Stúdió K. előadása kapcsán Tasnádi István 1996-ban megjelent kritikájában.²⁶ E fontos megállapítást azonban érdemes árnyalni. Arról van szó ugyanis, hogy Fodor *adaptálja* azt, ahogyan Csáth feldolgozza a balladatémát: Csáth „csinált” analitikus drámát a történetből, melyet tovább árnyal és mélyít Fodor interpretációja. Szajbély Mihály az előadásról írva jegyzi meg, hogy Csáthot a történet kapcsán valójában az a komplex pszichológiai helyzet érdekelte, melynek középpontjában egy dilemma áll: vajon miért vezetett tragédiához Klára és Kázmér kölcsönös vonzalma, miért lett egyértelmű felelősök híján is véres kimenetelű e történet?²⁷ A szerencsétlen vég persze borítékolható: az erkölcs és a testi vágyak feszültsége, az elfojtással való küzdés és az ösztönök előtörése csakis biztos tragédiába torkollhat. Fodor pedig ezt a baljóslatú alaphelyzetet továbbgondolva teszi még explicitebbé a csáthi végkövetkeztetést, miszerint az elfojtott vágyak, ha közvetetten is, de végzetes indulatok kialakulásához vezethetnek.

A Zách Klára-témában eleve kódolva van a történetvezetésnek az a sajátossága, melyet a balladai szaggatottság, a miértek elhallgatása és az elliptikus megszerkesztettség támogatni tud, s Arany is ezt a potenciált láthatta meg a narratívában. Csáth (és ezzel együtt Fodor) azonban semmit nem hagy homályban, amikor a szereplők lélektani motiváltságát emeli tétté: az analitikus, tudományos megértés mindent kimond, mindent megmagyaráz, voltaképpen lerántja a fátylat a titkokról.

Csáth és Fodor egyaránt nem pátosszal közelít a történethez: értelmezésükben Zách Felicián már nem az elnyomó, idegen hatalom elleni személyes lázadás és önfeláldozás jelképe lesz, ahogyan Klára sem a szűziesség és tisztaság képviselőjeként jelenik meg. Kázmér alakja is árnyalt figura, egyik feldolgozás sem lelketlen erőszaktevéként mutatja be. Dér Zoltán a Csáth-dráma kapcsán épp Kázmér alakjának kidolgozásában látja meg a darab újszerűségét:

[A *Zách Klára*] eredetisége is – az Arany-balladához képest – abban van, hogy Kázmér herceget halálos betegség szorítása kényszeríti arra, hogy Zács Klárától a megváltónak remélt egyetlen alkalmat kicsikarja. Nem is tervezi, az események, a láz szédülete úzi a vétkes ölelésig, s nemcsak élvezője, de áldozata is a rajta eluralkodó abnormis szenvedélynek.²⁸

Fodor előadásának szimbolikája jól támogatja a cselekmény alakulását. A mutatók nélküli falióra kortalan történetet, örökérvényű problémahalmazt sugall. Bár a falon lógó, már meghurkolt kötél az előadás során nem kerül senki nyakára, abban az értelemben mégis prolepszusként funkcionál, hogy az események tragikus végkime-

²⁶ TASNÁDI István, „Mindjárt a lapáttal”, *Critikai Lapok* 5, 6. sz. (1996): 4–5, 5.

²⁷ SZAJBÉLY, „Tragikomédia nemzeti nagylétünkéből...”, 463.

²⁸ DÉR Zoltán, *Az árny zarándoka: Csáth Géza emléke*, kiad. LÉVAY Endre, Életjel miniatűrök 6 (Szabadka: Szabadkai Munkásegyletem, 1969), 21–22.

netelét mindvégig egyértelműen jelzi. A tükör pedig, melybe a jelenetek alatt majd minden szereplő belepillant, a szembenézést, önmagunk és a másik fürkészését implikálja, s a pszichologizáló olvasat érvényességére figyelmeztet. A színpad közepén álló dézsa funkciója folyamatosan változik: egyszer étkezőasztal, majd az erotikus álmairól valló Klára jelenetében Rozi mosóteknője. Rozi – a Fodor feldolgozásában egyébként nem szereplő – Franciscus atya szavait idézve gyóntatja meg a buja álmai miatt gyötrődő Klárát: „Az álom önmagában nem bűn. Csak ha gondolkodik róla a kisasszony. Ha gyönyörködik benne. Nekem ezt mondta Franciscus atya. Tíz Páter Nostert és tíz Áve Máriát kell elmondani, és kész a penitencia.”²⁹ De ez lesz a szexuális együttlétek helye, s a vízzel teli dézsába fojtják Feliciánt, illetve – a már említett nyitójelenetben – erre fektetik holttestét.

Csáth melodramájából hiányzott a zenei kíséret, Fodor pedig feldolgozása során olyan módszerrel közelített a forrásműhöz, mely bár nem tudta pótolni ezt a hiányt, mégis megerősítette Csáth „jelenlétét” a drámaszövegben. Fodor a lélektani megközelítés érvényességét hangsúlyozza, amikor a Csáth-novellákból kiválasztott textusokkal dúsítja fel tragikomédiájának szövegét. A válogatást persze a történetvezetés kényszere is befolyásolhatta, ugyanakkor kétségtelen, hogy a kiemelt és átalakított, majd a drámaszövegbe illesztett hipotextusok a csáthi szövegvilág ismert és jellegzetes novellai motívumait sorakoztatják fel. Fodor Csáth szövegüniverzumának témáit, az erőszak, a szexualitás, a lelkiismeret, az elhárító mechanizmusok motívumait erősíti fel a novellákból átemelt vendégszövegekkel, így alkotása egyben a csáthi művészi törekvésekről alkotott vízióvá is válik. Ezt erősíti, hogy egy olyan műfajt választ a csáthi életműből, mely a tízes évek szecessziós és impresszionista, majd később expresszionista törekvéseire utal vissza, ugyanis a többszintű kifejezőmódokban gondolkodó, a zenét, a képet, a történetet egybelátó Csáthot állítja elénk. Nem csupán a címszereplőre irányítja tehát a figyelmet, hanem a saját művészi világát kifejezni vágyó Csáth is fontos szerepet kap az értelmezés során.

²⁹ FODOR, „Zách Klára...”, 285.

Függelék

a) Fodor tragikomédiájában a betegeskedő és szenvelgő Kázmér herceg Korneliussal társalogva fejt ki, hogy az orvos hiába veszi le róla a rontásokat és rossz erőket, azok rövid idő múltán újra visszatérnek. Mondatai az *Anyagyilkosság*ból vett sorokat idézik. A szöveghelyen a Witman fiúk épp a levegőben lakó nőalakokról ábrándoznak, akik – a történet lélektani megközelítését ismerve – azonosíthatók anyjukkal, aki a cselekmény végkimenetele szempontjából a fiúk szemében szintén *rosszá* válik:

Fodor Tamás: *Zách Klára*

A levegőben laknak, lények, amelyek az emberekhez hasonlítanak. Ha a déli szél fúj, érezni, mint úszik a testük itt, mindenhol. Ők a rosszak...³⁰

Csáth Géza: *Anyagyilkosság*

A nagyobbik azt mesélte, hogy a levegőben lények laknak, amelyek az emberekhez hasonlítanak s enyhe szél fúj, érezni, mint úszik a testük a levegőben. Azután megálltak, behunyták a szemüket és kiterjesztették a karjaikat.³¹

b) A Moravcsik Ernőnek ajánlott *A kisasszony* című analitikus novella téveszmés főhősének mondatai Kázmér monológjaként jelennek meg Fodor adaptációjában:

Fodor Tamás: *Zách Klára*

Látod ezt a két legyet a homlokomon?
Ezt is ő küldte. A legyek döngenek, muzsikálnak, a fülembé éneklük az ő üzeneteit...
(Közben letör egy láthatatlan darab kenyerezt és idegesen galacsint gyűr belőle, amelyet a homlokára ragaszt.)
Táplálom a legyecskéket.³²

Csáth Géza: *A kisasszony*

– Látod ezt a legyet a homlokomon – mondta mosolyogva –, ezt is ő küldte. A legyek döngenek, muzsikálnak, a fülembé éneklük az ő üzeneteit. Mindig tud valami jó hírt üzeni. [...] Kenyérgalacsint vett elő a zsebkendőjéből, és a kopasz homlokára ragasztotta. – A legyeknek – suttogta mosolyogva –, táplálom a legyecskéket.³³

c) Az *Albumlevél [Ismeretlen házban]* és a *Tavaszi ouverture* bizonyos szöveghelyei egyazon jelenetben, átfedésekkel tűnnek fel Fodor feldolgozásában, amikor Klára szexuális fantáziáiról és vágyálmairól beszél Rozinak, az udvari cselédnek:

³⁰ Uo., 280.

³¹ Csáth Géza, „Anyagyilkosság”, in Csáth, *Mesék, amelyek...*, 140–148, 144.

³² Fodor, „Zách Klára...”, 283.

³³ Csáth Géza, „A kisasszony”, in Csáth, *Mesék, amelyek...*, 149–154, 152.

Fodor Tamás: Zách Klára

Mosolygott rám. Illetlenül. (*megpróbálja felidézni*) Lehúzta a harisnyáit és ledobta a köntösét.³⁴

Fodor Tamás: Zách Klára

Szél sietett végig a fennsíkon és én elfordultam. [...] Az ingét gombolta éppen... fürdette a mellét a szélben. [...] megint szaladt néhány lépést, azután örült gyorsasággal levetkőzött. Tépte magáról a ruhákat. Meztelenül ott állott a mezőn, kitárt, reszkető karokkal... a sár össze-szókolta a lábát, a szél végigsimogatta szilajul...³⁶

Csáth Géza: Albumlevél [Ismeretlen házban]

Kényszeredetten és illetlenül mosolygott reám. Lehúzta a harisnyáit, kis piros papucsait és könnyű selyem köntöseit.³⁵

Csáth Géza: Tavaszi ouverture

A tavaszi szél végigsietett a nagy síkságon, s ő erre kigombolta az ingét, ledobta a kabátját, és mellét megfürdette benne. [...] Megint szaladt néhány lépést, azután örült gyorsasággal levetkőzött. Tépte magáról a ruhákat. Meztelenül ott állott a mezőn, kitárt, reszkető karokkal... A sár össze-szókolta a lábát, a szél végigsimogatta szilajul.³⁷

d) *A vörös Eszti* narrátorának leírása a lázas állapotról Fodornál Kázmér lázálmainak bemutatását szolgálja:

Fodor Tamás: Zách Klára

Ilyenkor úgy tetszik, mintha a levegő megsűrűsödne, akár az olaj, és minden ebben a puha, meleg folyadékban úsznék. A szekrények féloldalra dőlnek vagy a mennyezethez közelednek. A tárgyak és az emberek között zöld golyók gurulnak, csoportonként vagy magányosan, olykor összeverődve, másszor szétoszolva. Mindez kissé csiklandós és egyben szédülést okoz...³⁸

Csáth Géza: A vörös Eszti

Ilyenkor úgy tetszik, mintha a levegő megsűrűsödne, akár az olaj, és minden ebben a puha, meleg folyadékban úsznék. Innen érthető, hogy a szekrények féloldalra dőlnek, vagy a mennyezethez közelednek. [...] A tárgyak és az emberek között pedig zöld golyók úsznak csoportonként vagy magányosan, olykor összeverődve lassú mozgással, másszor szétoszolva. Mindez kissé csiklandós és egyben szédülést okozó.³⁹

e) *Rozi*, a cselédlány Kázmér herceg kertjéről beszél halpucolás közben, ami *A varázsló kertjének* sorait idézi meg:

³⁴ FODOR, „Zách Klára...”, 285.

³⁵ CSÁTH Géza, „Albumlevél [Ismeretlen házban]”, in CSÁTH, *Mesék, amelyek...*, 523–527, 524.

³⁶ FODOR, „Zách Klára...”, 285.

³⁷ CSÁTH Géza, „Tavaszi ouverture”, in CSÁTH, *Mesék, amelyek...*, 87–90, 89.

³⁸ FODOR, „Zách Klára...”, 286.

³⁹ CSÁTH Géza, „A vörös Eszti”, in CSÁTH, *Mesék, amelyek...*, 91–101, 97.

Fodor Tamás: *Zách Klára*

Hosszú szárú, kürt alakú virágok. [...] A szirmuk mintha fekete bársonyból volna. A sarokban liliombokor, óriás kelyhű, fehér liliumokkal megrakodva. És az az ismeretlen édes illat! Szagolja az ember és elakad a lélegzete.⁴⁰

Csáth Géza: *A varázsló kertje*

Hosszú szárú, kürt alakú virágok, amelyek szirmai mintha fekete bársonyból volnának. A sarokban liliombokor, óriási kelyhű fehér liliumokkal megrakodva.

Mindenütt elszórva alacsony, vékony szárú fehér virágok, amelyeknek egy szirma, csak egy szirma, gyenge piros színű volt. Úgy tetszett, hogy ezek bocsátják azt az ismeretlen, édes illatot, amelyet szagolva az ember azt hiszi, elakad a lélegzete.⁴¹

f) *A béka* című novella ismert szöveghelyei is visszaköszönnek Fodor tragikomédiájában. Itt a későbbi merénylő, Felicián beszél Klárának furcsa, baljóslatú álmáról és annak lehetséges jelentéséről:

Fodor Tamás: *Zách Klára*

Béka volt. De szőrök nőttek a testén. A szeméből zöldes lidércfény világolt. Amely házban ilyen szőrös béka megjelenik, ott hamarosan meghal valaki. Rávettem magam és rátérdeltem a hideg testére. Hatalmas bömbölésbe kezdett... nem, nem is az volt. Mély és erős. Inkább lőnyerítéshez hasonlíthatnám... Fölkaptam és teljes erővel odacsaptam a kövezethez. Úgy koppant, mint egy vasgolyó... tehetetlenségemben ide-oda rugdosni kezdtem, nem engedtem, hogy talpra álljon. Zöld varangynedvet lövellt ki a teste, és ez a nyúlós, bűzös folyadék jelölte az útját. Felkaptam a favágó baltát, de a varangy talpra állt, és villámgyorsan nekem ugrott, éppen a nyakamra és megharapott. Itt. Fogai voltak. Örök időnek tűnt, amíg sikerült lefogni. Na, reátérdelek és rávágok a fejére a balta fokával. [...] Zöld vére volt. Ráfreccsen az arcomra, ütőm-vágtam, ahol kapom. – Földarabolam, levágtam a lábát,

Csáth Géza: *A béka*

Béka volt. De milyen béka. Soha ezelőtt nem láttam olyant. Szőrök voltak a testén. A szeméből zöldes lidércfény világolt. [...] A vidékünkön az a hit van elterjesztve, hogy amely házban ilyen szőrös béka éjjel megjelenik, ott hamarosan meghal valaki. [...] Villámgyorsan rávettem magam, és rátérdeltem a hideg, undok testére. [...] Hatalmas bömbölésbe kezdett, mely oly mély és erős volt, hogy lőnyerítéshez hasonlíthatnám. [...] Fölkaptam hát az állatot, és teljes erővel odacsaptam a konyha köves padlójához. Úgy koppant, mint egy vasgolyó, és hirtelen talpra állva, méternyi ugrással a sarokba igyekezett. Tehetetlenségemben ide-oda rugdosni kezdtem, s nem engedtem, hogy talpra álljon. Zöld varangynedvet lövellt ki a teste, és ez a nyúlós, bűzös folyadék jelölte az útját. Míg így időt nyertem a gondolkodásra, megpillantottam a favágó baltát, s elhatároztam, hogy azzal

⁴⁰ FODOR, „Zách Klára...”, 289.

⁴¹ CSÁTH Géza, „A varázsló kertje”, in CSÁTH, *Mesék, amelyek...*, 55–58, 56.

fejét... a végén csak egy alaktalan, nyálás, bűzös zöld tömeg feküdt előttem.⁴²

pusztítom el a szörnyet. Odatereltem tehát a sarokba, ahol a balta állott, azután fölkaptam a szerszámot, hogy gyorsan végezzek vele. Időt vesztettem-e, vagy hogy volt, nem tudom, de a varangy talpra állt, és villámgyorsan nekem ugrott, éppen a nyakamra, és megharapott. Fogai voltak. [...] Leráztam magamról, és lefogtam. Reá térdeltem újra: megint azt az erős, nyerítő hangot hallatta. – Azután rávágtam a fejére a balta fokával. Zöld vér freccsent az arcomra, és éreztem, hogy a tehetetlen állapot micsoda óriási erőfeszítést tesz, hogy elmeneküljön. Újra ütöttem, vágtam. Földarabol- tam. Levágtam a lábát, a fejét, úgyhogy a végén csak egy alaktalan, nyálás, bűzös, zöld tömeg feküdt előttem.⁴³

g) Zách Felicián Károly Róbert elleni támadása a *Rozi* című novella kegyetlen gyilkossági jelenetét idézi meg. Itt a két szereplő pszichikai állapota, a féktelen bosszúvágy az a közös alap, amely a szöveghely felhasználását motiválja:

Fodor Tamás: Zách Klára

KÁROLY RÓBERT: Zách! Mit akarsz?

FELICIÁN (*megdöbbenve hőköl vissza kissé*): Hogy mit akarok? Hogy én mit akarok? (*Mint egy fűjtató, úgy indul meg a légzése.*) Mit akarok?! (*Mintha valamilyen ugró állatot akarna megszúrni, nagyon lassan becélöz a gyerek felé, Erzsébet megfogja a gyermeket, a másik kezével épp akkor támaszkodik az asztalra, amikor Zách lesújt. Gyulafy és Mihály örvényezve rohannak Feliciánra, megemelik és a vizesdézsa felé viszik. Az asztalon lévő leves a kupákkal, tányérokkal a földre borul.*) Mit akarok!!!⁴⁴

Csáth Géza: Rozi

– Mit akar most itthon? – kiáltott Rozi begyesen.
– Mit akarok? – motyogta Jóska. – Mit akarok? – és leakasztotta a szegről a bárdot. Az asszony látta, hogy hiába beszélne, teljes erővel kiáltani kezdett:
– Segítség! Segítség! – És kiugrott az ágyból. De Jóska akkorra már ott termett, és fél kézzel lenyomta.
– Hogy mit akarok! – ismételte, és teljes erejével rávágott az asszony homlokára.
Tompá reccsenés hallatszott.
– Hogy mit akarok! – ismételte Jóska, és még egyszer rávágott. A rózsaszínű kockás dunyhát elöntötte a vér.
– Hogy mit akarok! – motyogta Jóska, és harmadszor is felemelte a bárdját.⁴⁵

⁴² FODOR, „Zách Klára...”, 282.

⁴³ CSÁTH Géza, „A béka”, in CSÁTH, *Mesék, amelyek...*, 63–66, 65–66.

⁴⁴ FODOR, „Zách Klára...”, 294.

⁴⁵ CSÁTH Géza, „Rozi”, in CSÁTH, *Mesék, amelyek...*, 298–304, 303.